

**ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЧНИХ, ЛІДЕРСЬКИХ І ВОЛЬОВИХ
ЯКОСТЕЙ – СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ В
УНІВЕРСИТЕТАХ ПРИРОДООХОРОННОГО ПРОФІЛЮ**

Вступ. Патріотичне виховання молодого покоління з розвиненою концепцією загальнонаціональної української ідеї, яка базується на системі національних цінностей, історичної пам'яті, ментальності українського народу, системи світосприйняття, ідеології – одна зі складових розвитку української державності та суспільства. Національна українська ідея має формувати та впроваджувати національну думку й вироблену концепцію духовної культури нації для розбудови незалежної, процвітаючої держави та можливості захистити її інтереси й кордони від вторгнення чужинців на територію держави із загарбницькими цілями. Відстоюючи та згуртовуючи народ з глибокою культурою та традиціями у єдину націю, необхідно розуміти, що єдність нації базується на культурі, традиціях, мові, національному дусі. Культура є продуктом діяльності народу, його творчим надбанням, яке передається наступним поколінням. Поняття „культура“ – багатовекторне: світова культура, національна культура, фізична культура, культура харчування, землеробська культура, культура спілкування, культура мовлення тощо.

„Українська культура – унікальне явище світової цивілізації, бо вона розвивалася на перехресті культурних, інтелектуальних та духовних потоків. Українська культура є синтезом української національної культури та етнокультур народів, що духовно та територіально об'єднані в сучасній Україні. Саме на її базі й формується національна ідеологія – сукупність ідей та уявлень про національні інтереси та шляхи їхнього забезпечення. Своєрідним ядром національної ідеології є національна ідея – концентрований вираз національних інтересів та патріотичних почуттів. Саме національна ідея і повинна згуртувати націю задля створення національної держави та її дальшого всебічного розвитку, побудови заможного громадянського суспільств, збереження генофонду українського народу“ [6, с. 76]. Розбудова держави з позитивними наслідками, її успіхи завжди викликають гордість за свій народ, готовність захистити його цінності, зберегти історичні надбання предків, примножити національні здобутки.

Мета статті полягає у доведенні того, що патріотизм, лідерські та вольові якості є складовими формування творчої особистості в університетах природоохоронного профілю та духовного виховання спортсмена.

Виклад основного матеріалу. Науково-правове обґрунтування таких дефініцій, як нація, патріотизм, держава, Вітчизна, суверенітет, потребує глибокого аналізу та донесення до кожного громадянина глибини їх значення. Українському народу є чим пишатись у культурі, науці, історії. Всі органи державної влади, громадські організації, сім'ї мають об'єднати свої зусилля у формуванні молодого покоління до готовності захистити інтереси своєї держави, народу, конституції, родини. Почуття високої національної свідомості, людської гідності, гуманізму, гордості за свою державу за будь-яких обставин,

відстоювання принципів, на яких побудована громадянська позиція кожного з нас, формує та розвиває особистість в душі патріотизму у вільній Соборній Україні [6].

Людина народжується для виконання своєї місії на Землі, а якою буде ця місія залежить від багатьох складових. Якість життя – це ступінь задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб людини. Підвищення якості життя – необхідна умова людського розвитку, створення середовища, в якому людина проживе довге, здорове та, головне, творче життя. Індекс оцінки якості життя у різних країнах різний, але загальними є такі параметри: екологія, здоров'я, економіка, суспільне середовище, освіта, безпека, культура та дозвілля, житло, транспорт, економіка, зайнятість, громадянська активність. Всі ці параметри оцінки якості життя людини стають змістом у досягненні мети, мрії, виплеканої принципами гуманізму, демократії, пріоритетності загальнолюдських цінностей, національних традицій, здорового способу життя.

Патріотизм – це розуміння та сприйняття системи ціннісних орієнтацій, суспільного усвідомлення ідеї нації, національних інтересів суспільства, необхідності захисту Батьківщини, що й демонструють щодня наші воїни-патріоти як у зоні бойових дій на сході України, так і в підготовці кадрів для виконання їхніми побратимами громадянського обов'язку. Одним із них є генерал Крутов Василь Васильович, який у своїй монографії з цього приводу зазначив: „Змістом патріотизму є природне прагнення людини до задоволення своїх життєвих та духовних потреб, розуміння свого безпечного та комфортного місця в суспільстві, яке гарантує повагу до предків, безпеку його самого та позитивну перспективу для нащадків. Звідси виникає любов до того, що тобі дороге, і готовність захищати визначені цінності“ [9, с. 495].

Конституція України, 2006 р. (стаття 17) наголошує: „Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу“ [8]. У науковий обіг введено поняття дефініції „національний імунітет“, на яке отримано свідоцтво про реєстрацію авторського права на науковий твір „Дефініція „Національний імунітет“ за № 55688 від 21.07.2014 р. на ім'я автора цієї статті. У дослідженні розуміння дефініції „національний імунітет“ трактується як стійка громадянська позиція, впевненість у принципах ідеї, усвідомлення відповідальності за долю нації, держави і народу, як ціла низка принципів, що формують здатність витримувати нав'язування чужої ідеології, втручання у свідомість та розумову сферу людини. Проведений аналіз підтверджує, що національна ідея – складова національного імунітету, яка полягає у національно-культурній єдності, закладеній у концепції духовного розвитку країни та придатній стати ключовим елементом у формуванні світогляду кожної людини.

Дослідження стосовно розуміння та визначення дефініції „національний імунітет“ дозволяє зробити наступні висновки:

- „національний імунітет“ трактується як захист нації від втручання чужої ідеології, збереження ідентичності, самобутності національної історії та культури від „патогенних чинників“, об'єднання всіх зусиль народу в бажанні бачити країну успішною, постійно підвищувати рівень освіченості нації;

- мистецтвом життєдіяльності нація порівнюється з живим організмом, у якому біологічні процеси відбуваються в певному стані рівноваги динамічного середовища; уміння біосистем підтримувати рівновагу в організмі та протистояти зовнішньому втручанню.

Із дефініцією „національний імунітет“ розвивається почуття високої національної свідомості, людської гідності, гуманізму, гордості за свою країну за будь-яких обставин, відстоювання принципів, на яких побудована громадянська позиція кожного у формуванні та розвитку особистості в душі патріотизму.

Для виконання свого громадянського обов'язку та патріотичного поклику необхідні сильні духом і тілом лідери, наділені розумом, і знаннями, управлінськими якостями, мистецтвом і вмінням повести за собою інших. За словами італійського дослідника А. Менегетті, лідер – це особистість, яка, поставивши перед собою мету, знаходить засоби та створює колектив, здатний її досягти, створити гармонію відносин між усіма, оскільки забезпечує найвищі досягнення як в матеріальному, так і на духовному рівні [10, с. 60].

Проблемою лідерства людство переймалось ще з доби східних цивілізацій, а філософ Конфуцій поділяв людей, здатних управляти іншими, не здатними це робити. Ідея лідерства висвітлюється у працях М. Вебера, І. Волкова, Т. Гобса, А. Зоріної Г. Лебона, Ф. Ніцше, А. Пахарева, Ю. Платонова, Г. Спенсера, А. Уманського, В. Ягоднікова та багатьох інших учених.

Лідер обов'язково є творчою особистістю, здатною знаходити неординарні рішення будь-яких проблем, спроможною аргументувати свої дії та запевнити колектив у правильності стратегії, обраного шляху. Стратегія – загальний план певної діяльності, розрахований на тривалий період у досягненні складної цілі. Стратегія часто підкріплена ідеологією, постійним аналізом та моніторингом у процесі реалізації, метою та впевненістю у кінцевому успіху.

Державна національна програма „Освіта. Україна XXI століття“ одним із пріоритетних завдань визначає створення умов для формування творчої особистості, з громадянською позицією, освічену, здатну для самореалізації своїх природних здібностей та можливостей у розбудові держави [4]. Ще раніше розпорядженням КМ України від 12.04.06 р. була затверджена Державна цільова програма роботи з обдарованою молоддю на 2007–2010 рік.

Мета програми – виховання громадянина у душі патріотизму та демократичних цінностей, створення умов для підтримки обдарованої молоді, розвитку її творчого, інтелектуального, духовного, фізичного потенціалу.

Основними завданнями програми є: удосконалення нормативно-правової бази підвищення рівня науково- методичного забезпечення роботи з обдарованою молоддю; визначення основних напрямів роботи з обдарованою молоддю, впровадження інноваційних методів роботи; підвищення соціального статусу обдарованої молоді та її наставників; забезпечення скоординованої діяльності центральних і громадських організацій з розвитку обдарованої молоді; поглиблення міжнародного співробітництва з питань сучасних педагогічних технологій виявлення, навчання та виховання обдарованої молоді [1, с. 31].

Соціальний запит суспільства потребує побудови нової моделі формування творчої особистості з лідерськими якостями, здатної спрямувати свої сили на розвиток держави з розвиненою економікою, високим рівнем культури, якості

життя, гуманістичних принципів. Лідером не народжуються, лідером стають, його обирає колектив за якості характеру, за вміння знайти консенсус із усіма членами колективу.

Національне виховання молодшої людини полягає у забезпеченні високого рівня освіченості й свідомості громадянина України, здатного на основі життя й досвіду власного народу та досягнень світової науки й культури, враховуючи національно-територіальні особливості України, здійснювати соціально-економічний розвиток і господарювання у країні, утверджуючи найважливіші ідеали гуманістичної культури й демократичних взаємин людей, відстоюючи права, гідність і честь своєї Вітчизни. Національне виховання є чинником цілісного формування особистості, яке, відбиваючи систему її поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, покликане формувати світогляд і ціннісні орієнтації молоді.

У Національному університеті біоресурсів і природокористування України створені всі умови для вільного розвитку особистості студента, його самореалізації, удосконалення художньої майстерності та загальної культури шляхом залучення до різноманітних видів діяльності (науково-дослідної, культурно-просвітницької, громадської, оздоровчо-спортивної та ін.). Творчою особистістю можна стати тільки в атмосфері творіння добра, гуманізму, в процесі діяльності. Кафедра культурології, центр культурно-виховної роботи та просвітництва створюють всі умови для розкриття талантів студентства через численні заходи, творчі конкурси, концерти, заняття з професіоналами своєї справи у художніх колективах, гуртках університету. Вечір до 200-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, марафон пам'яті „Небесної сотні“, Конкурс „Краса НУБіП України“, творчий конкурс „Зірка плюс зірка“, в якому участь нарівні зі студентами брали й викладачі, презентація пісенного диску вихованця університету Дмитра Андрійця та народного артиста України поета-пісняря, професора кафедри культурології В. Крищенко – це мала частка великої культурно-просвітницької діяльності, що проводиться в університеті в атмосфері спільного партнерства і взаєморозуміння, виконуючи мотиваційну, просвітницьку функції, де навчально-виховний процес сприяє формуванню у студентів бажання отримати не тільки професійні знання, а й стати культурно освіченими фахівцями.

„Духовність – категорія людського буття, якою виражається його здатність до самотворення та творення культури. Духовність є вищим рівнем розвитку особистості, на якому основними мотиваційно-смысловими регуляторами її життєдіяльності є вищі людські цінності. Дух об'єктивується в артефактах. Результатом творення є культура“ [5, с. 244].

Духовність, духовне життя, духовні цінності – ці поняття часто використовуються в педагогіці, філософії, соціології, побутових висловлюваннях. *Когнітивно-інтелектуальний* компонент духовності виявляє особливості інтелектуальної сфери такі, як спостережливість, допитливість, глибина, самостійність, критичність мислення. *Вольовий* компонент духовності – це такі якості особистості, як цілеспрямованість, наполегливість, самовладання, саморегуляція, вольові дії. *Почуттєво-емоційний* компонент – розвиненість емоційної сфери, емоції та почуття такі, як совість, провина, сумнів, любов, віра,

надія. *Гуманістичний* компонент – реалізація найвищих духовних цінностей – добра, краси, любові. *Естетичний* – відображає специфічне чуттєво-емоційне та інтелектуально-когнітивне ставлення людини до навколишньої дійсності, відбиває її прагнення до краси, гармонії, досконалості [14].

Джон Макс Темплтон – крупний бізнесмен, філантроп, засновник фондів духовного розвитку людини в Америці 80 - 90-х років ХХ ст., автор „законів життя“, яким він наслідував сам, учив по них своїх дітей і залишив ці принципи людям. За віддане служіння справі філантропії в 1987 році королева Великобританії Єлизавета II присвоїла йому титул сера із врученням ордена. Він проаналізував різні ситуації, в які потрапляли відомі люди та створив власну життєву концепцію, якою захотів поділитися з іншими людьми, пробуджуючи в них духовні якості позитивного мислення, бажання інтелектуального зросту, досягнення успіху в житті.

Висловлювання, які приписують Сократу: „Якщо не пізнаєш життя, не варто і жити“ та „Пізнай себе, людино“ говорять про те, що людство давно переймалося проблемами виховання, поведінки, мотивацією вчинків людини, наголошуючи, що зло виникає від неосвіченості та невігластва [12, с. 61–62]. Для покращення процесу виховання людини, усунення негативних моментів у розвитку особистості Сократ особливого значення надавав самоконтролю (самоаналізу), а також конкуренції, яка є позитивною рушійною силою у процесі соціально-економічного розвитку країни у досягненні певних особистих результатів [12, с. 84]. Метою виховання у педагогіці прийнято вважати кінцевий результат формування особистості. Проте „кінцевого“ результату у практиці педагогів не існує, бо людина удосконалюється протягом усього життя, а тому можна говорити про певні етапи сформованості особистості [7, с. 256]. Проблемами виховання, духовним розвитком особистості займалися та займаються визнані у світі педагоги та психологи: І. Д. Бех, Д. Б. Богоявленська, Л. С. Виготський, Ф. Гальтон, В. В. Клименко, Г. С. Костюк, О. І. Кульчицька, А. Маслоу, В. О. Моляко, Я. О. Пономарьов, С. О. Сисоєва, Є. Фромм, Г. П. Шевченко, О. П. Щолокова, К. Юнг та ін., які зробили свій внесок у виховну систему, передаючи накопичений досвід поколінь, формуючи певну ідеологію, збагачуючи знаннями, вміннями та навичками, досвідом, системою цінностей [5, с. 88].

Цікавою особливістю був закон життя Альберта Ейнштейна, який полягав у тому, що під час роботи над теорією відносності він спілкувався з ерудованими людьми із різних галузей знань, запрошуючи їх до себе в гості та наслідуючи їхні позитивні риси, моделюючи таким чином свою модель поведінки і отримуючи інформацію за короткий час [12, с. 104]. Наполеглива праця є однією зі складових успіху. Едисон, винахідник електричної лампи та накопичувальної батарейки, говорив так: „Геній – це один відсоток натхнення і дев’яносто дев’ять відсотків поту“ [12, с. 126]. Успіх не є кінцевим пунктом призначення, а процесом руху, мандрями. Ці мандри полягають у пошуках нових пізнань у кожній ситуації, у спробах стати краще як особистість [12, с. 222]. Гаррінгтон Емерсон – американський фахівець, організатор ефективного виробництва широкого масштабу початку ХХ століття, чия концепція ґрунтується на дванадцяти принципах, які можна використовувати в організації будь-якого процесу й тепер. Епіграфом до першого принципу „*Clearly defined ideals*“ („Точно визначені ідеали

і цілі“) було взято слова Герберта Кауфмана: „*Life's just a matter of farming of finding fertile soil in a good field of breaking ground and being patient. The harvesting comes last the main work must be done while the least results are showing*“ („Життя – це землеробство. Треба знайти хороший шматок родючої землі, розпахати ґрунт і залучитися терпінням. Врожай приходить пізніше, а головна справа робиться тоді, коли ніяких результатів ще не видно“) [13, с. 58]. Результати у формуванні творчої особистості, вихованні музиканта чи спортсмена можуть з'явитися пізніше очікуваного результату, це процес довготривалий, тільки наполегливість у досягненні наміченої мети дасть свої плоди. Третій принцип „*Competent counsel*“ („Компетентна консультація“) Емерсона полягає у наступному: „Наполегливість є ключ до існування. Наполеглива боротьба, безперечно, призведе до успіху. Для того, щоб досягнути результатів, недостатньо знати, що і як робити. Здібності мають поєднуватися з енергією. Без молотка не потрібні й гвіздки. Знання доповнюються мужністю“ (Герберт Кауфман) [13, с. 91]. Цей принцип придатний для всіх, особливо для спортсменів, що займаються єдиноборствами, яким потрібна наполегливість, витримка, сила, мужність, знання, навички.

Хортинг – комплексна система фізичної підготовки, патріотичного виховання, сповідування здорового способу життя, духовного виховання несприятливої до шкідливих звичок особистості, яка через традиційні єдиноборства пропагує українську культуру та духовні цінності. Острів Хортиця (Запоріжжя), звідки пішла назва хортингу, протягом століть був у вирі важливих, доленосних для нашої держави подій, центром формування української нації. Найяскравіша сторінка його історії пов'язана з видатним явищем в історії України – запорозьким козацтвом, формування якого почалося у XV ст. саме за Дніпровими порогами. Захватницькі набіги сусідів змушували населення острова, яке стали називати „козаками“ (тюркською мовою – „*вільна, озброєна людина*“), обороняти свої території. Створилася ціла система укріплення, оборони, школи по вихованню захисників, що перетворилася у центр українського козацтва – Запорозька Січ [2].

Українцю притаманна така риса національного характеру, як почуттєвість, про що писали І. Мірчук, Є. Онацький, Д. Чижевський. Складовою людської духовності є розум, почуття, воля. Ментальність українця (хитринка, гумор, вміння радіти, сміятися) дають право зробити висновки про те, що український національний характер виявляється через почуттєве сприйняття. „Почуттєвість підкреслює глибоку й розгалужену духовність народу, віру в святе та незаперечне, людинолюбство, моральність, високохудожнє сприйняття світу, емоційний характер вдачі. Ця риса характеру спонукає людину до творчості“ [3, с. 302].

Поняття менталітету (ментальності народу) належить швейцарському психологу Карлу Юнгу, який довів, що груповий менталітет (колективне підсвідоме) – це своєрідні інстинкти (архетипи), глибинні психічні підсвідомі утворення, які закладаються у генах людини та передаються з покоління в покоління. Вони можуть знаходитися в режимі „очікування“, а у потрібний момент вийти на поверхню та виявити себе, особливо в екстремальних ситуаціях, у період кризи [11, с. 6].

Висновки. Почуттєвість українця полягає у стражданні та непокорі, вірі у краще життя, надії на свої сили, самостверженні як особистості. Варто згадати козаків на Хортиці, їхній войовничий характер, їхню впевненість у своїх діях і вчинках, героїзм поруч із чуйністю, навіть сентиментальністю до жінки, дитини, тварини. Генетична матриця етносу, яка закладена природою, дозволяє зробити висновки про сильну, витривалу націю, з достатньо розвиненим фізичним і духовним генофондом, здатним породжувати обдарування і таланти. Можна навести чисельні приклади, коли незалежні, свободолюбні українці виживали у складних умовах, де гинули інші народи, та не тільки виживали, а будували пристойне життя, наслідуючи кращі генетичні риси свого народу: господарність, працьовитість, миролюбство разом із сміливістю, волелюбством, оптимізмом, відкритістю водночас із недовірою, з хитринкою, життєлюбством, почуттям гумору, повагою до жінок і старших людей, і батьків.

Духовність – це сукупність системно інтегрованих особливостей когнітивно-інтелектуальної, почуттєво-емоційної та вольової сфер, здатність людини до психічно-особистісного вдосконалення та самовдосконалення. Виховання патріотизму, лідерських, вольових якостей є невід’ємною складовою формування творчої особистості в університетах природоохоронного профілю, спрямованістю на творчу діяльність, а також духовне виховання особистості у системі комплексної фізичної підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бібліосвіт : інформ. вісн. – Вип. 2 (34) 2010 / [редкол. : Г.Саприкін (голов.ред.), Т. Сопова (відп. ред.), С. Чачко, Т. Якушко]; ДЗ „Держ.б-ка України для юнацтва“. – К. :[б.в.], 2010. – 63 с.
2. Буклет Національного заповідника „Хортиця“ м. Запоріжжя.
3. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світоглядний аналіз /Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2012. – 579 с.
4. Державна національна програма „Освіта. Україна ХХІ століття“. – К., 1994. – 62 с.
5. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
6. Жулинський М. Нація. Культура. Література : нац.-культ. міфи ідейно естет. пошуки укр. л-ри / М. Жулинський. – К. : Наук. думка, 2010.– 560 с.
7. Зайченко І. В. Педагогіка : навч. посіб. для студ. вищ. пед. навч. закладів, 2-е вид. / І. В. Зайченко. – К. : „Освіта України“, „КНТ“, 2008. – 528 с.
8. Конституція України : офіц. текст прийнятий на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. (відомості Верховної Ради України, 1996, № 30, ст. 141) із змінами станом на 1 січ. 2006 р. – К. : Вид. дім „Ін Юре“, 2006. – 140 с.
9. Крутов В. В. Від патріотичного виховання, боротьби з тероризмом до недержавної системи національної безпеки / В. В. Крутов. – К. : Видавництво „Преса України“, 2009. – 592 с.

10. Сопівник Р. В. Виховання лідерських якостей студентів аграрних вищих навчальних закладів : [монографія] / Р. В. Сопівник; за ред. В. К. Сидоренка. – К. : „ЦП „Компринт“, 2012. – 504 с.
11. Стражний А. С. Украинский менталитет / А. С. Стражний. – К. : изд-во Подолина, 2008. – 384 с. : ил.
12. Темплтон Дж. М. Откройте для себя законы жизни / Пер. с англ. Л. А. Бабук. – Мн. : ООО „Попурри“, 2003. – 496 с. – (Серия „Успех!“).
13. Emerson Harrington. The twelve principles of efficiency. Industrial management library / New York : „The engineering magazine co“. –1924. p. 456.

REFERENCES

1. Saprykin, G. (Ed.). (2010). In *Bibliosvit : Vol. 2 (34)* (pp. 63). Kyiv.
2. *Buklet Natsionalnoho zapovidnyka „Khortytsia“ m. Zaporizhzhia* [Booklet National Reserve „Khortytsya“ m. Zaporizhzhya].
3. Huberskyi, L., Andrushchenko, V., & Mykhalchenko, M. (Eds.). (2012). *Kultura. Ideolohiia. Osobystist : Metodoloho-svitohliadnyi analiz* [Culture. Ideology. Personality: metodoloho-ideological analysis]. Kyiv: ZnanniaUkrainy.
4. Derzhavna natsionalna prohrama „Osvita. Ukraina XXI stolittia“ (1994). [State national program „Education. Ukraine XXI Century“]. Kyiv.
5. Kremen, V. H. (Ed.). (2008). *Entsyklopediia osvity* [Encyclopedia of education]. Kyiv: Yurinkom Inter.
6. Zhulynskiy, M. (2010). *Natsiia. Kultura. Literatura : nats.-kult. mify ideino estet. poshuky ukr. l-ry* [Nation. Culture. References: nats.-cult. ideological myths aesthetically Ukrainian literature searches]. Kyiv: Nauk. dumka.
7. Zaichenko, I. V. (2008). *Pedahohika* [Pedagogy]. (2ⁿ ed.). Kyiv: „OsvitaUkrainy“, „KNT“.
8. Parliament of Ukraine. (2006). *Konstytutsiia Ukrainy* [The Constitution of Ukraine] (Official text No. 30, st. 141, January 1). Kyiv: Vyd. dim „In Yure“.
9. Krutov, V. V. (2009). *Vid patriotychnoho vykhovannia, borotby z teroryzmom do nederzhavnoi systemy natsionalnoi bezpeky* [From patriotic education, the fight against terrorism to non-state national security system]. Kyiv: Vydavnytstvo „Presa Ukrainy“.
10. Sopivnyk, R. V. (2012). *Vykhovannia liderskykh yakostei studentiv ahrarnykh vyshchyykh navchalnykh zakladiv* [Educating students leadership skills agricultural universities]. Kyiv: „TsP „Komprynt“.
11. Strazhnyi, A. S. (2008). *Ukrainskyi mentalitet* [Ukrainian mentalytet]. Kyiv: izd-vo Podolina.
12. Templton, Dzh. M. (2003). *Otkroite dlia sebia zakony zhizni* [Discover the laws of life]. Mn.: ООО „Popurri“.
13. Emerson Harrington (1924). *The twelve principles of efficiency. Industrial management library* / New York: „The engineering magazine co“ (pp. 456).